

Олег Однороженко

СФРАГІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ МІЗОЦЬКОГО СКАРБУ ТА ГЕРАЛЬДИКА КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ.

Поступові зміни у сфрагістичних практиках на теренах Русі тривали від початку XIII ст. і призвели до майже цілковитого виходу з ужитку металеві булли та заміни її при скріпленні документу восковим відтиском¹. Така заміна матеріалу більшості відбитків надзвичайно негативно позначилася на стані збереження руських сфрагістичних пам'яток, адже молівдовули мали більше шансів перетривати в часі, ніж крихкі воскові печатки. Відомі здебільшого завдяки археологічним знахідкам тисячі металевих відтисків XI-XII ст. значно перевершують і кількістю, і якістю нечисленні руські воскові печатки XIII-XIV і навіть XV ст.

З огляду на це, до недавнього часу розвиток як сфрагістики, так і знакової системи часів Києво-Руської держави був удокументований пам'ятками значно краще, ніж період пізнього Середньовіччя. Дослідження сфрагістичної спадщини окремих руських земель XIII-XV ст. часто спиралися буквально на поодинокі відбитки при випадково збережених актах. Ситуація суттєво змінилася лише в останні десятиліття – з уведенням до наукового обігу численних знахідок матриць печаток, що належали представникам різних прошарків тогочасного суспільства². Вже сьогодні можна констатувати, що вивчення руської сфрагістики, а разом з тим і геральдики, XIII-XV ст. має відбуватися передусім на основі вивчення матриць, як найбільш масового сигілографічного комплексу джерел.

Нові знахідки засвідчують значне поширення сфрагістичних практик в пізньосередньовічній Русі, яке мало чим поступалося попередньому періоду, і навіть ранньомодерній добі. Попри окреслення цього часу як «темних віків», його сфрагістично-геральдична спадщина чим далі, то набирає все виразніших обрисів. На тлі ще нещодавньої крайньої обмеженості кола джерел XIII-XV ст., практично кожна нова знахідка дозволяє суттєво уточнити наші уявлення щодо розвитку сфрагістики в тогочасній Русі. Тим більше це

¹ *Однороженко О. Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV-XVIII ст. // Сфрагістичний щорічник. – Київ, 2011. – Вип. 1. – С. 16.*

² *1000 років української печатки. 1000 years of ukrainian seal. Каталог виставки 24 травня – 15 листопада 2013 р. / відп. ред. Ю. Савчук. – Київ, 2013. – С. 99-147.*

стосується тих випадків, коли маємо справу зі знахідками цілих комплексів печаток.

Хрест з Мізоцького скарбу кінця 70-х років XIV ст.

Однією з таких непересічних знахідок став виявлений у 2020 році поблизу смт Мізоца (Здолбунівського району Рівненської області) скарб, в склад якого, крім монет, входили також срібні хрест і три матриці печаток. Серед нумізматичних пам'яток у ньому присутні лише празькі гроші, карбовані здебільшого наприкінці панування короля Чехії (1346-1378) та імператора Священної Римської імперії (1355-1378) Карла IV. Крім того, є кілька монет з початку правління короля Чехії (1378-1419) та Німеччини (1376-1400) Вацлава IV³. Це дозволяє датувати цілий скарб самим кінцем 70-х років XIV ст.

³ Див.: *Hána J.* Pražské grosé Václava IV z let 1378-1419. – Plzeň, 2003. – 189 s.; *Pinta V.* Pražské groše Karla IV (1346-1378). – Chomutov, 2005. – 22 s.; *Козубовський Г.* Празькі гроші XIV-XV ст. з археологічних пам'яток України // Археологія. – Київ, 2010. – № 4. – С. 60-69; *Козубовський Г.* Празькі гроші з контрамарками-гербами німецьких міст у східній Європі // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Генезалогія та геральдика. Збірка наукових праць. – Київ, 2011. – Ч. 19. – С. 203-208; *Козубовський Г.* Про шляхи надходження празьких грошів до Східної Європи (XIV-XV ст.) // Український історичний журнал. – Київ, 2012. – № 5. – С. 39-51; *Шуст П.* Гріш празький // Енциклопедія історії України у 10 томах. – Київ, 2004. – Т. 2. – С. 208.

Празькі гроші з Мізоцького скарбу кінця 70-х рр. XIV ст.

Зміст сфрагістичних пам'яток хоч і вказує на ширші хронологічні рамки, але також підтверджує, що скарб мав бути захований у вказаний час, оскільки всі три матриці походять з ранішого періоду. Найдавнішою з трьох печаток є срібний перстень із зображенням галки в круглому щиті та зубчатою облямівкою⁴. Ця пам'ятка належить до числа широко уживаного в першій половині XIV ст. типу сфрагісів, що одержав в історіографії назву «галицького», хоч і був поширений на теренах цілого Руського королівства – в рівній мірі на Галичині, Волині та Пониззі⁵.

⁴ Музей Шереметьєвих, МС-3182.

⁵ Музей Шереметьєвих, МС-1826; МС-1827; МС-1875; МС-2006; МС-2133; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz. – XX Hauptabteilung, Pergamenturkunden, Schiebl. 81, n. 4; n. 5; Львівський історичний музей, КР-7671; КР-12334; КР-12335; КР-12336; СК-42; СК-43; СК-44; Muzeum Narodowe w Krakowie (далі скорчення: MNK). – Rkps 1482, t. 4, k. 29-29 v.; Грушевський М. Молотівське срібло // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 25. – С. 5-6; *Piekosiński F.* O źródłach heraldyki ruskiej // Polska Akademia Umiejętności. Wydział Historyczno-filologiczny. – Kraków, 1899. – Serya 2, t. 13. – S. 200; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 305; *Barwiński B.* Pieczęcie bojarów halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1909. – Т. 2. – S. 117-118; *Barwiński B.* Ze sfragistyki ruskiej // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne. – Kraków, 1909. – № 1. – S. 11; *Барвінський Б.* Українські сфрагістичні пам'ятки XII-XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 243-247; *Ланно-Данилевский А.* Печати последних Галицко-Владимирских князей и их советников // Болеслав Юрий II, князь всей Малой Руси. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 295-297; *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933-1936 р. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 267; *Dublański A.* Nieznana pieczęć bojarska z XIV w. w Muzeum Wołyńskim //

Друга печатка Мізоцького скарбу має характерну для середини XIV ст. іконографію. В її полі викарбувано родовий знак у вигляді стріли вістрям вгору з перехрестям із загнутими додолу кінцями та шестипроменевою зіркою здолу⁶. Оточує знак напис: + КОНСТАНТ · В · ПЕЧАТЬ, який починається з перехрещеного хреста (т. зв. «хрест русинів» – «crucis Ruthenorum»⁷) і має розділові крапки між словами. Легенду оточено двома суцільними лініями з крапками, розташованими на певній відстані між собою. Палеографічними особливостями легенди є наявність лігатури прикінцевих літер «ТЬ», а також специфічне накреслення літери А, в якій долішня частина нагадує трираменне Т, а горішня складається з невеликого трикутника.

Прикметним є оздоблення звороту матриці, на якому викарбувано восьмипроменеву зірку та такий же знак, як і в полі печатки. Наявність останнього вірогідно зумовлена потребою правильного орієнтування печатки при виготовленні воскових відтисків. Значки на звороті розташовано обабіч пласкої ручки з отвором вгорі, в який продіто невеличке кільце. Зміст напису вазує на приналежність печатки Костянтину, особу якого за браком джерел ідентифікувати наразі неможливо. Не виключено, що літера «В» в середині напису могла позначати патронім або прізвище власника цього сфрагіса.

Подібний тип печаток другої половини XIV ст., з родовим знаком та легендою, в рівній мірі характерний як для боярської, так і княжої сфрагістики. За належність матриці саме боярину промовляє відсутність княжого титулу в написі. Втім, подібна практика, коли в легенді згадувано лише ім'я власника без жодної титулатури, є звичним явищем для руських княжих печаток не лише XIV, але й XV ст. Водночас, на вірогідність уживання цієї матриці князем вказує характерна іконографія знаку, паралелі до якого знаходимо саме в пізньосередньовічній княжій геральдиці.

Уживання зіркоподібної фігури, як інтегральної частини родового знаку, є

Ziemia Wołyńska. – Łuck, 1939. – Т. 2, № 5. – С. 78-79; *Гаврилюк О.* Перстень-печатка княжої доби з Тернопільщини // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 24; *Рожко М.* Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. – С. 205, мал. 114; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. – Київ, 1997. – С. 161; *Терський С.* Два маловідомих перстні-печатки з XIV ст. // Шоста наукова геральдична конференція. – Львів, 1997. – С. 90; *Терський С.* Про один тип персня-печатки княжої доби з Тереволі // Наукові записки. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 72-74; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 176-177, 182-183; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – Харків, 2009. – С. 50-51, № 3-13; *Зарубій Е.* Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею. – Київ, 2009. – С. 72-74; *Миська Р.* Щиток від персня із зображенням птаха з Тустані // Знак. – Львів, 2010. – Ч. 51. – С. 2-3; 1000 років української печатки. – С. 175-177.

⁶ Музей Шереметьєвих, МС-3184.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі скорочення: AGAD). – Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, s. 678; *Piekosiński F.* Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne // Studya, rozprawy i materiały z dziedziny historii polskiej i prawa polskiego. – Kraków, 1907. – Т. 7. – № 536; *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 79.

Перстень галицького типу першої половини XIV ст.

Печатка Костянтина середини XIV ст.

Хоругва з гербом князя Костянтина Острозького на картині “Битва під Оршею 1514 р.”

прикметною рисою саме княжого герботворення⁸. Крім того, існує відчутна подібність знаку на згаданій матриці до одного з варіантів герба на хоругві гетьмана Костянтина Острозького на картині «Битва під Оршею 1514 р.»⁹. Щоправда, на інших зображеннях цієї хоругви, а також на відомих печатках князя бачимо дещо інше зображення – з двома півколами, зіркою та півмісяцем¹⁰. Тож можемо припустити, що автор картини міг ужити для відтворення княжого знаку на хоругві не герб самого гетьмана, а когось із давніших князів, пов'язаних з Острозькими. Утім, на сьогодні годі достаменно з'ясувати, як такого роду інформації могла потрапити до митця.

На спорідненість із Острозькими власника печатки середини XIV ст. може вказувати, певною мірою, і його ім'я – Костянтин, яке уживано в родині князів на Острозі у XV-XVI ст. Брак джерел першої половини XIV ст., в тому числі й стосовно генеалогії княжих родів Руського королівства, не дозволяє, утім, достеменно встановити походження цієї загадкової особи, залишаючи це питання відкритим.

Третя печатка зі скарбу являє собою перстень з доволі широким кільцем, яке спаяно з пластиною. Поле печатки прикрашає зображення восьмипроменевої зірки в супроводі двох півмісяців згори та здолу рогами в різних боки. Між двома крапковими лініями вміщено легенду: ПЕЧАТЬ КНЗА ЮРЬЄВо СТХ¹¹. Стиль виконання зображення та палеографія напису характерні для руських печаток другої половини XIV ст.¹²

Зміст легенди вказує на приналежність персня одному з руських князів, який у цей час мав володіння на Волині. Зважаючи на вказане у легенді ім'я коло можливих власників є вкрай обмеженим. Власне воно складається тільки з двох осіб: кременецький (1350-1352), белзький (1352-1377, 1383-1387), холмський (1366-1370) і новгородський (1378-1383) князь Юрій Наримунтович та холмський князь Юрій Данилович (1370-1377)¹³.

⁸ *Однороженко О.* Брізури в руській геральдиці середини XII – першої половини XVII ст. // *Генеалогія. Збірка наукових праць.* – Київ, 2020. – Вип. 3 (в друці).

⁹ Дякуємо Миколі Бендюку, який звернув на це нашу увагу. Детальніше про картину “Битва під Оршею” див.: *Żygulski Z.* «Bitwa pod Orszą» – struktura obrazu // *Rocznik Historii Sztuki.* – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1981. – Т. 12. – С. 85-132; Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. – Мінск, 2007. – Т. 1. – С. 218; *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків і нащадків. – Київ, 2012. – Табл. III; *Скеп'ян А.* Князі Слуцкія. – Мінск, 2013. – С. 132; *Гуцул В.* Іконографія харизми: образ князя Костянтина Острозького (1460-1530) в документальній баталістиці першої третини XVI ст. // *Острозька давнина. Науковий збірник.* – Остріг, 2014. – Вип. 3. – С. 15-17; *Гуцул В.* «Рицар володіння Єрусалимом достойний»: зброя князя Костянтина Івановича Острозького в зображеннях, текстах та артефактах // *Острозька давнина. Науковий збірник.* – Остріг, 2016. – Вип. 5. – С. 5-22.

¹⁰ *Однороженко О.* Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел // *Князі Острозькі. Європейський вимір української історії.* – Київ, 2017. – С. 98-109.

¹¹ Музей Шереметьєвих, МС-3183.

¹² Див.: *Однороженко О.* Написи на руських гербових печатках кінця XIV – середини XVI ст. // *Сфрагістичний щорічник.* – Київ, 2016. – Вип. 6. – С. 79-205.

¹³ Крім них, серед тогочасних руських і литовських князів, з-поза меж Волині, таке ім'я

Князь Юрій Наримунтович уживав на своїй печатці 1352 р.¹⁴ зображення династичного герба Гедиміновичів Погоні – озброєного мечем рицаря на коні¹⁵. Таким же знаком користувався і його син – белзький князь Іван у 1386 р.¹⁶ Родовий знак Юрія Наримунтовича, викарбуваний на його монетах 80-х років XIV ст.¹⁷, мав вигляд покладеної на бік літери F. Як бачимо, він жодним чином не нагадує знак на мізоцькій печатці.

Монета белзького князя Юрія Наримунтовича 80-х років XIV ст.

Коли ж ідеться про Юрія Даниловича, то маємо виразні паралелі між геральдичними знаками його найближчих родичів та зображенням на персні з мізоцького скарбу. Князь Юрій був одним із синів Данила князя з Острога (до 1340 – після 1366) – першого зафіксованого джерелами представника роду князів Острозьких. Про Юрія Даниловича інформації збереглося ще менше, ніж про його батька. Обидва належали до найближчого кола великого князя Руського (1340-1384) Любарта (Дмитра) Гедиміновича, який все

мали князі Юрій Святославич Мосальський (остання чверть XIV ст.), Юрій-Тит Федорович Козельський (після 1365) та Юрій Коріатович, князь і господар Подільської землі (1370-1374). Всі вони належали до родин, які уживали в своїх гербах геть інші фігури, ніж ті які бачимо на печатці з Мізоцького скарбу (див.: *Однороженко О.* Родові, династичні та територіальні знаки в литовсько-руській князівській геральдиці XIV – першої половини XVII століть // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 2018. – Т. 271. – С. 366-453).

¹⁴ AGAD. – Perg. 651 («кн князь Соунютии и Кистютии и Любарть и Юрьи Наримонътовичь, Юрьи Корыатовичъ ... а на то семи дали своѣ печати»).

¹⁵ Там само. – Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, st. 609 («Georgii ... sigilla ... Primum Pogonia»); *Halecki O.* Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego. Materiały do dziejów Rusi i Litwy w XV wieku // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1919. – Т. 12, cz. 1. – S. 166-167.

¹⁶ AGAD. – Archiwum Zamoyskich, sygn. 32, st. 869, 941 («Iuan Georgii Belzensis dei gratia ducis Russiae ... cum sigillo Pogonia, equo in partem dextram directo, vectore vero gladium in manu dextra post tergum extensa tenenti»); *Halecki O.* Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego. – S. 158-159; *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Akta unji Polski z Litwą. 1385-1791. – Kraków, 1932. – S. 11, n. 14, poz. 1.

¹⁷ *Пашкевич Б.* Белзькі монети князя Юрія Наримунтовича // Львівські нумізматичні записки. – Львів, 2011-2012. – Ч. 8-9. – С. 12-17; *Саввов Р.* Нова монета Белзького князівства // Львівські нумізматичні записки. – Львів, 2013. – Ч. 10. – С. 22-23; *Зайцев В.* О клеймах смоленских князей на серебряных платежных слитках XIV в. // *Банкаўскі веснік.* – Мінск, 2018. – № 4. – С. 66, рис. 4.

Печатка “князя Юрія” 1370/1377 рр.

Печатка князя Данила з Острога середини XIV ст.

своє життя провадив запеклі війни з королями Польщі за спадщину Руського королівства. Звичною ареною цього протиборства була Західна Волинь – Белзька та Холмська землі, що постійно переходили з рук у руки.

Князі Острозькі періодично займали тут холмський стіл. На це вказує датований 1376 роком запис в Холмському Євангелії надання Юрієм Даниловичем після смерті його сина Семена церкві Пречистої Богородиці сіл Стрижово, Сліпче, Космово і Цуцнево на річці Буг, в якому він та його батько згадуються як холмські князі¹⁸.

Юрій Данилович мав стати князем холмським в 1370 р., коли після смерті короля Казимира III князівства Західної Волині були відвойовані військами Любарта. Втрачено цей стіл у 1377 р. після успішної кампанії короля Людовика Анжуйського, що завершилася здобуттям Белза і Холма. Саме часом невдовзі по цій втраті княжого столу й датується Мізоцький клад, знайдений до того ж на території, що у цей час мала б належати власне князям Острозьким¹⁹.

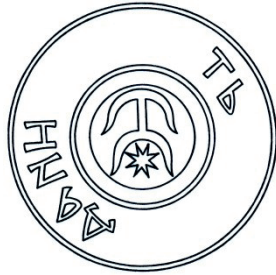
Зображення герба на печатці князя Юрія дещо відрізняється від знаків, які зустрічаємо на інших тогочасних сфрагісах членів його родини. На відтиску батькової печатки 1366 р. в круглому щиті фігурує знак у вигляді з'єднаних стовпом двох півмісяців рогами додолу над восьмипроменевою зіркою²⁰. Супроводжує герб напис: ПЕЧАТЬ КНАЗА ДАНИЛА, структура

¹⁸ Российская государственная библиотека. – Ф. 256 [Н.П. Румянцев], ед. хр. 106 (Холмское Евангелие XIV в.), л. 7-15; *Востоков А.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея. – Санкт-Петербург, 1842. – С. 174, п. CVI; *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. – Львов, 1855. – Ч. 3. – С. 266-267; *Срезневский И.* Древние памятники русского языка и письма (X-XIV вв.). Приложение. Снимки с памятников. – Санкт-Петербург, 1866. – С. 109, п. 44; *Срезневский И.* Древние памятники русского языка и письма (X-XIV вв.). 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1882. – Ст. 232; Памятники русской старины в западных губерниях. – Санкт-Петербург, 1885. – Вып. 7 [Холмская Русь: Люблинская и Седлецкая губернии Варшавского генерал-губернаторства]. – С. 73; *Лонгинов А.* Грамоты Малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV века. – Москва, 1887. – С. 29; *Иванов П.* Картка з історії Волині на початку XIV віку // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1893. – Т. 2. – С. 119-146; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 109-110; т. 4. – Київ, 1993. – С. 445-446; *Розов В.* Українські грамоти. – Т. 1 // Збірник Історично-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – Київ, 1928. – Т. 63. – С. 21-22, п. 11; Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. Пещак. – Київ, 1974. – С. 53-55, п. 25 («Въ има Сѣца и Сына и Сватога Духа. Се æ, князь Юрія Холмьскіи, сынъ Даниліа Холмского, по смерти сына моего княза Семена придали есмо к церкви Божой Пречистои Богоматери на богомоле вчистоє села Стрижово, Слєпче, Космово, Цуцнево з обєма береги вбѡполь Бугу. В лѣто 7307 к столцу єпископіи Холмьскоє при боголюбезномъ Калисти єпископи Холмьскомъ и Белзьскомъ, да пребудуть же непорушно подь анафемою, за што зде даи Господи намъ побыть и здравіє, а по семь и дєтемъ нашимъ вечную памать аминь»).

¹⁹ *Тесленко І.* Родина Мізоцьких – слуги, бояри, шляхта // Держань і Мізоч в історії та культурі Волині. – Рівне, 2019. – Вип. 1. – С. 36, прим. 24.

²⁰ AGAD. – Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, st. 609; Biblioteka Czartoryskich (далі скорочення: BCz). – Perg. 254; MNK. – Rkps 1713, k. 180; *Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. – Kraków, 1899. – S. 296, il. 501; *Piekosiński F.* Pieczęcie polskie wieków średnich. –

якого є подібною до легенди мізоцького персня, тобто починається зі слова «печатъ», а далі вказує титул та ім'я власника.

Печатка князя Данила з Острога 1366 р.

Подібний герб присутній також на нещодавно виявленій матриці печатки цього ж князя. Знайдена на Волині пам'ятка, має вагу 18,4 гр і являє собою круглу пластину, товщиною 3 мм та діаметром 28 мм²¹. Виготовлено матрицю не пізніше середини XIV ст., найвірогідніше в 1340-і роки. На це вказує більш архаїчне розміщення знаку безпосередньо у полі печатки, відсутність титулу «кназь» у легенді (+ ПЕЧАТЪ * ДАНИЛОВ) та накреслення літер, близьке до тих, яке спостерігаємо на сфрагісах галицького типу.

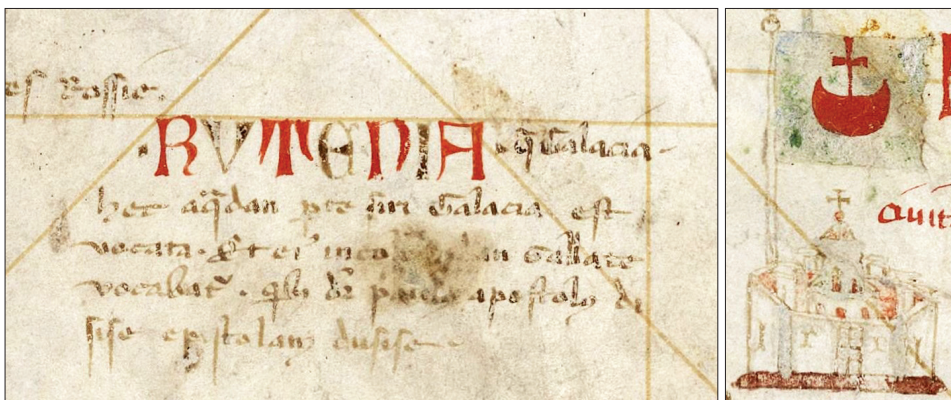
Найбільш несподіваною особливістю цієї пам'ятки є зображення на її звороті хоругви зі знаком князя Данила. Відомості про руські знамена цього часу є вкрай обмеженими. Маємо здебільшого принагідні згадки про них у наративних джерелах. І лише іноді натрапляємо на зображення руських хоругв в творах іноземного походження, приміром на портоланах²². На одному з них, авторства Ангеліно Далорто, змальовано прямокутну руську хоругву зеленої барви з червоним хрестом над півмісяцем (1339)²³. Подібна форма знамен є традиційною для тогочасної Європи. Хоругва ж, яку бачимо на звороті печатки князя Данила, має два трикутних хвосты, що складає окремий тип у руській знаменній традиції.

S. 317, n. 485, il. 307; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Київ-Львів, 1913. – С. 145, мал. 127; *Halecki O.* Z Jana Zamoyskiego Inwentarza Archiwum Koronnego. – S. 166-167; Грамоти XIV ст. – С. 38-39, n. 19.; *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 11-13, мал. 1; *Однороженко О.* Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII-XVI ст. – Харків, 2009. – С. 112, 263, n. 326.

²¹ Музей Шереметьєвих, МС-3375.

²² *Gerola G.* L'elemento araldico nel portolano di Angelino dall'Orto // Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. – Venezia, 1934. – Т. 93. – Р. 407-443.

²³ *Kociv P.* Українські хоругви. – Київ, 2009. – С. 50.; *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія, 1954. – Ч. 4. – С. 178-183; *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Хроніка-2000. – Київ, 2000. – Вип. 35-36. – С. 104-110; *Однороженко О.* Західноєвропейські джерела XIII-XIV ст. та походження герба князів Острозьких // Острозька давнина. Науковий збірник. – Остріг, 2013. – Вип. 2. – С. 40-41.

Руська хоругва на портолані Ангеліно Далорто 1339 р.

Для Русі XII-XIII ст. характерним було уживання хоругв з одним або кількома довгими хвостами, що наслідувало візантійську традицію²⁴. Зокрема, на звороті печатки князя смоленського (1125-1159, 1161) і новгородського (1154, 1157-1158) та великого князя київського (1154, 1159-1161, 1161-1167) Ростислава Мстиславича зображено св. Федора, який тримає в правиці трихвостий стяг²⁵. Подібну хоругву бачимо й у руках крилатого святого вершника на буллах трипільського (1193-1194), торчеського (1207-1208, 1226-1228), торопецького (1208-1212), новгородського (1210-1215, 1216-1218) і галицького (1219-1220, 1221-1226) князя Мстислава Удатного²⁶.

²⁴ Babuin A. Standards and insignia of Byzantium // Byzantium: Revue internationale des études byzantines. – Bruxelles, 2001. – Т. 71, fasc. 1. – Р. 5-59.

²⁵ Новгородский государственный объединённый музей-заповедник (далі скорочення: НМ), п. 39114v; Янин В., Гайдуков П. Актовые печати Древней Руси X-XV веков. – Москва, 1998. – Т. 3. – С. 132, 266, п. 152av.

²⁶ Музей Шереметьевых, VP-4v, VP-423v, VP-922v, VP-1227v; Государственный исторический музей в Москве. – Отдел нумизматики, п. 51v, п. 52v; Государственный Эрмитаж. – Отдел нумизматики, п. 241v, п. 242v, п. 243v, п. 244v, п. 245v, п. 246v, п. 247v; НМ, п. 4069v, п. 4073v, п. 17732-19; Лихачёв Н. Сфрагистический альбом. – Петроград, 1917. – Табл. II, п. 22v; табл. V, п. 23v, 24v; табл. XLVI, п. 1v; табл. XLVIII, п. 10v; Лихачёв Н. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. II // Труды Музея палеографии. – Ленинград, 1930. – Т. 2. – С. 40-41, п. 39; Янин В. Актовые печати древней Руси X-XV веков. – Москва, 1970. – Т. 1. – С. 206-207, 266, п. 203v, 204v, 206v; Алфёров А. Печати князя Мстислава Удатного // Волонтер. – Київ, 2012. – № 2. – С. 44-46; Артюхін О. Іконографічні зміни зображень на княжих буллах династії Мономаховичів XI-XIII ст. // Сфрагистичний щорічник. – Київ, 2013. – Вип. 4. – п. 12.

Зображення стяга на буллах князя Мстислава Удатного початку XIII ст.

У пізніші часи серед руських знамен переважали прямокутні та трапецеєподібні форми, як це можемо бачити на згаданій вище хоругві князя Костянтина Острозького. Тож хоругва на печатці князя Данила являє собою ніби перехідну форму в руській знаменній традиції. Вона ж водночас є найдавнішою пам'яткою, що фіксує практику уживання родових гербів на хоругвах, що відтоді набуде загального поширення в руській традиції²⁷.

Донедавна в українській та польській історіографії панувало переконання, що родові знаки та герби руських князів і нобілітету в часи пізнього Середньовіччя уживано переважно (дехто вважає, що виключно) на печатках. Щодо них навіть застосовувано штучний термін «печаткові знаки»²⁸. Уживання гербового знаку на хоругві середини XIV ст., поруч із іншими джерельними даними, цілком спростовує таке звужене трактування практики використання тогочасних руських гербів. Видозміну родового знака вживали наступні покоління Острозьких, зокрема, син і онук князя Данила – Федір²⁹ та Фридерик³⁰ Острозькі³¹.

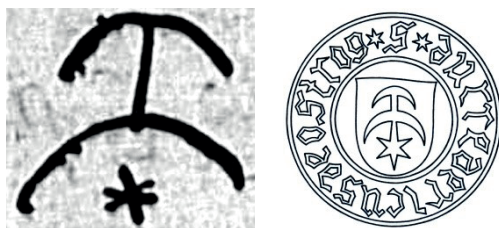
²⁷ Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – Москва, 1901. – С. 471-472.

²⁸ Weryha-Darowski A. Znaki pieczętnie ruskie. Noty heraldyczne. – Paryż, 1862. – S. 3; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008. – С. 52-57.

²⁹ AGAD. – Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, st. 678, 679; Archiwum Narodowe w Krakowie (далі скорочення: ANK). – Archiwum Sanguszków, Perg. 28; BCz, Perg. 255; Perg. 1044; Piekosiński F. Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne. – S. 61-62, n. 532, 540; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego // Miesięcznik heraldyczny. – Lwów, 1911. – Т. 4. – S. 77, il. 15; Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1930. – R. 7. – S. 694, tab. 1, il. 8.

³⁰ AGAD. – Perg. 1212; Perwolf J. Příspěvky k českým dějinám XV-XVI století // Časopis Musea Království Českého. – Praha, 1880. – Т. 54. – S. 403; Codex diplomaticus Poloniae. – Varsaviae, 1887. – Vol. 4. – P. 29-30, n. 20; Рандин А. Гуситская эпоха в зеркале одной судьбы («русский гусит» князь Фридрих Острожский // «Запад-Восток». Научно-практический ежегодник. – Йошкар-Ола, 2009. – Вып. 2. – С. 18.

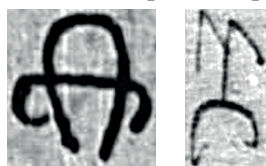
³¹ Детальніше про розвиток родового герба князів Острозьких від середини XIV до

Прорис печатки кн. Федора (1385-1388)
та відбиток печатки кн. Фридерика (1438) Острозьких

На персні князя Юрія присутні всі ті самі фігури – зірка і два півмісяця, але укладені вони в інший спосіб: півмісяці роз'єднано й розташовано з різних боків зірки, що зайняла центральне місце композиції. Подібні відмінювання були характерні для руської геральдики протягом цілого пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу. З їх допомогою позначали молодших представників родини, в той час як незмінний варіант родового герба лишався відзнакою старшої лінії роду. Для прикладу можна навести пізніші герби представників молодших галузей того ж таки роду князів Острозьких.

Так, молодший син Федора Даниловича – Андрушко князь острозький (до 1431 – після 1436) і жидачівський (до 1431 – після 1436) уживав 1431 р. печатку з гербом зі зміненою горішньою частиною – замість одного з півмісяців бачимо подвійне вістря, подібне до літери М³². Князі Четвертинські, які вірогідно мали спільне походження з Острозькими³³, також уживали в своєму гербі зображення двох півмісяців (півкіл), але покладених один на одного, яке вперше зустрічаємо на печатці кн. Олександра Четвертинського 1387-1388 рр.³⁴

Герби на печатках князів Олександра Четвертинського (1387)
та Андрушка Острозького (1431)

XVII ст. див.: Однороженко О. Герб князів Острозьких // Наукові записки. Серія «Історичні науки». Матеріали міжнародної наукової конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». – Остріг, 2008. – Вип. 13. – С. 60-76; Однороженко О. Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел // Антиквар. – Київ, 2017. – № 7-8 (103). – С. 98-109.

³² AGAD. – Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, st. 668; Perg. 4451; Codex epistolaris saeculi XV. – Cracoviae, 1876. – Vol. 1. pars 1. – P. 70, n. 73; Piekosiński F. Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne. – S. 47, n. 382; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego. – S. 77, il. 20; Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich. – S. 692, tab. 1, il. 3.

³³ Однороженко О. Князівська геральдика Волині. – С. 47-48.

³⁴ AGAD. – Archiwum Zamoyskich, sygn. 33, st. 678, 679; BCz. – Perg. 1044; Piekosiński F. Jana Zamoyskiego notaty heraldyczno-sfragistyczne. – S. 61, n. 535, 543; Puzyna J. O pochodzeniu kniazia Fedka Nieswizkiego. – S. 77; Gumowski M. Pieczęcie książąt litewskich. – S. 688, tab. 1, il. 1.

Молодшою галуззю Острозьких були князі Острожецькі³⁵. В їхньому гербі присутній той самий знак, яким користувалися нащадки князя Данила з Острога, але без зображення зірки в долішній частині. Саме так представлено цей герб на печатках князя Петра «Головні» Острожецького 1507-1533³⁶ і 1536-1537 рр.³⁷ та його сина Федора від 1551 р.³⁸

Відбитки печаток князів Петра (1507) та Федора (1551) Острожецьких

Уживання князем Юрієм Даниловичем видозміни родового герба дозволяє внести суттєве уточнення в генеалогію князів Острозьких. Донедавна вважалося, що власник мізоцького персня був старшим сином засновника династії³⁹. Той факт, що батьківський герб лишив без змін інший син Данила з Острога – князь Федір, не лишає сумнівів, що саме він був старшим із братів. Врешті такий висновок узгоджується з інформацією Києво-Печерського пом'яника, який в переліку князів Острозьких згадує Федора раніше за Юрія⁴⁰.

Свого часу ми вже розглядали питання щодо відтворення герба князів Острозьких в одному з найдавніших західноєвропейських геральдичних творів – «Книзі знань всіх королівств, країв і володінь, які є на світі, та стягів і гербів кожного краю й володіння теж і королів і панів, які ними володіють» («Libro del conoscimiento»)⁴¹, що був створений у Кастилії близько 1385 р. та зберігся у чотирьох списках⁴². Автор твору користувався відомостями інших

³⁵ *Однороженко О.* Князівська геральдика Волині. – С. 70-71; *Тесленко І.* Походження князів Головнів-Острожецьких у світлі нововиявлених джерел // *Студії і матеріали з історії Волині / Редактор випуску В. Собчук.* – Кременець, 2012. – С. 129-152.

³⁶ ANK. – Archiwum Sanguszków, teka II, plik 11; teka III, plik 16.

³⁷ AGAD. – Tak zwana Metryka Litewska, dz. IX, sygn. 89, st. 490, 492.

³⁸ ANK. – Archiwum Sanguszków, teka VII, plik 34.

³⁹ *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 93, 306; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 512-513.

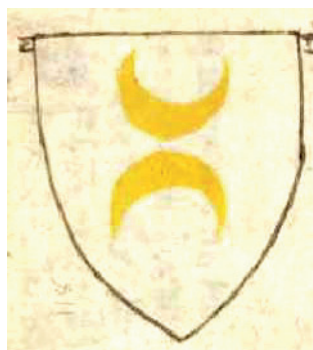
⁴⁰ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 51.

⁴¹ *Однороженко О.* Західноєвропейські джерела XIII-XIV ст. та походження герба князів Острозьких // *Острозька давнина. Науковий збірник.* – Остріг, 2013. – Вип. 2. – С. 26-42.

⁴² *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // Київ. – Філадельфія,

мандрівників (переважно першої половини XIV ст.), але при цьому додав до тексту опис власної подорожі Ойкуменою, в т. ч. й доволі віддаленими теренами. Здійснюючи свою уявну мандрівку країнами Європи, автор неодноразово згадує Русь та описує її міста та князівства («королівства»), а крім того подає відомості про герби та стяги руських правителів.

Серед них – «reynado Xorman» («королівство Ксорман»), яке розташоване в країні «Рохія» (Роксія, Роксоланія, Русь), поблизу кордонів Скіфії («Sicçia», «Sicfia»), між Новгородком-Литовським («Nogarado»), Поділлям («Махар») та Семигородом («Silvana», «Septen Castra»): «Залишивши Скіфію, я увійшов до іншого королівства, яке місцеві називають Ксорман. Там є велике місто Ксорман, що є столицею цього королівства» («Parti de Sicçia et entre luego en otro reynado que dizen Xorman. Et es en ella vna grand çiudad que dizen Xorman, que es cabeça del reynado»)⁴³. Подана інформація дозволила ідентифікувати місто «Ксорман» як Холм⁴⁴, і відповідно – «королівство Ксорман» як Холмське князівство.

Герби Холмського князівства в «*Libro del conoscimiento*» останньої третини XIV ст.

В найдавнішому списку «Книги» поруч із цим описом вміщено зображення стягу «короля Ксормана»: на срібному полі два золотих півмісяця рогами в різні боки⁴⁵. В іншому списку зазначено, що місцевий король має «зеле-

1954. – Ч. 4. – С. 178-183; *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // *Хроніка-2000*. – Київ, 2000. – Вип. 35-36. – С. 104-110; *Pasch G.* Drapeaux du «*Libro de Conscimiento*» // *Vexillologia*. – Paris, 1969. – Т. 2. – № 1-2. – Р. 18; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII – початок XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. – Львів, 2001. – С. 133; *Гречило А.* Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція // *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. – Львів, 2008. – С. 266-267.

⁴³ *Libro del conoscimiento de todos los rey.* – Madrid, 1877. – Р. 112; *Book of knowledge of all the kingdoms.* – London, 1912. – Р. 60-61.

⁴⁴ *Marino N.F.* *El Libro del conoscimiento de todos los reinos* (The Book of Knowledge of All Kingdoms). – Tempe, 1999. – Р. 104-105.

⁴⁵ *Biblioteca Nacional de España* (далі скорочення: BNE). – Mss 1997, f. 47 v.-48; *Климкевич Р.* Львів і Україна. – С. 110.

ний стяг із золотою зіркою» («E el rey dende ha por seiiales un pendon verde con una estrella de oro»⁴⁶). Таке різночитання в обох списках може вказувати, що в оригіналі пам'ятки містилися опис та/або зображення герба правителя Холма, що складався зі всіх описаних вище елементів. Подібним чином різні списки «Книги знань» подають інформацію й про герби інших країн – в одному списку може міститися самий лише опис, а в іншому – тільки зображення герба. В різних копіях нерозривно знаходимо відмінні варіації герба певної країни. Очевидно, що пізніші списки з різною повнотою відтворювали інформацію протографа. Аби скласти цілісне уявлення про зовнішній вигляд того чи іншого герба, занотованого кастильським мандрівником, необхідне поєднання описів і зображень у всіх відомих на сьогодні списках. Загалом у різних версіях «Libro del conoscimiento» відтворено доволі вичерпну інформацію про справжній герб холмського князя Юрія Даниловича, як його зображено на матриці печатки з-під Мізоча.

* * *

З точки зору сфрагістики, знайдений під Мізочем скарб кінця 70-х років XIV ст. є унікальним джерелом. Вперше виявлено комплекс, в якому перебувало відразу три матриці печаток. Зважаючи на час виготовлення, кожна з них має значну цінність. Не даремно через майже повну втрату писемних джерел цей період дістав назву «Темних віків». Часто сфрагістичні пам'ятки виступають чи не єдиним джерелом інформації про осіб, чії імена та герби відтворено в полі печаток.

В Мізоцькому скарбі поруч з анонімним перснем галицького типу (з фігурою галки), який уживали бояри та урядники Руського королівства в першій половині XIV ст., інші дві матриці містять легенди та родові герби. Перша з них, зі знаком у вигляді стріли з перехрестям та шестипроменевою зіркою, належала Костянтину, й датується серединою XIV ст. Жодних відомостей про цю особу – боярина чи князя – в писемних джерелах до сьогодні не збереглося.

Натомість, цілком вірогідно можемо ідентифікувати власника третьої печатки, що належала холмському князю Юрію Даниловичу (1370-1377). Його ім'я та титул зазначено в легенді, а в полі печатки викарбувано знак у вигляді восьмипроменевої зірки в супроводі двох півмісяців згори та здолу рогами в різні боки. Це зображення є видозміною родового герба князів Острозьких. Зокрема, ці фігури присутні на печатках Юрієвих батька Данила 1366 р. та брата Федора 1385 р. Зважаючи на відмінне розташування фігур на печатці князя Юрія можемо припустити, що він був молодшим братом Федора,

⁴⁶ BNE. – Mss 9055, f. 64; *Климкевич Р.* Львів і Україна. – С. 110.

оскільки відмінювання батькового герба у тогочасній руській геральдиці було характерним саме для молодших синів.

Кольорова версія Юрієвого герба присутня в списках одного з найдавніших західноєвропейських геральдичних творів «Libro del conocimiento», створеного близько 1385 р. в Кастилії. Описуючи розташоване в країні «Роксія» (Русь) «королівство Ксорман» (Холм) автор відтворює стяги його правителя: на срібному полі два золотих півмісяця рогами в різні боки та зелений стяг із золотою зіркою, що цілком відповідає іконографії печатки князя Юрія Холмського.